

УДК 37(09)(477)

ДИТЯЧА ГРА ТА ІГРАШКА В ЕТНОГРАФІЧНІЙ СПАДЩИНІ ЧЛЕНІВ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАД ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Побірченко Н.С., д. пед. н., професор,
член-кореспондент

Національна академія педагогічних наук України

У статті розкрито реальний доробок етнографічно-педагогічних досліджень членів українських Громад другої половини ХІХ – початку ХХ століття, сповнених прагнення поширювати освіту серед народу, пробуджувати його національну самосвідомість. До складу цих товариств входили переважно представники національно спрямованої інтелігенції, студенти, учні гімназій. Розкрито значення дитячої гри та іграшки в етнографічній спадщині таких громадівців: К. Шейковського, Ю. Каховського, Х. Ящуржинського, А. Свидницького, П. Чубинського, П. Куліша, О. Кониського, М. Лисенка, Б. Познанського та інших. Науковий доробок громадівців у цій справі є вагомим, адже в етнографії вони освоювали цілину та підняли такий пласт, що донині живить творчу думку педагогів, істориків, народознавців, етнографів, митців. Дослідники-громадівці довели, що гра – це своєрідний етап у формуванні психіки, який допомагає дитині природно й просто входити у світ, забезпечує соціальну адаптацію. Використання їхнього етнографічно-педагогічного надбання – чудовий засіб для залучення дітей і молоді до культурних цінностей свого народу. На жаль, у сучасній педагогіці спостерігається недостатня розробленість теоретичних і методичних аспектів використання української народної гри та іграшки в національному вихованні підростаючого покоління.

Ключові слова: *дитяча гра, дитяча іграшка, українські Громади другої половини ХІХ – початку ХХ століття, етнографічна спадщина.*

В статье раскрыто реальное наследие этнографо-педагогических исследований членов украинских Громад второй половины ХІХ – начала ХХ века, исполненных стремлением распространять образование среди народа, пробуждать его национальное самосознание. В состав этих обществ входили преимущественно представители национально направленной интеллигенции, студенты, учащиеся гимназий. Раскрыто значение детской игры и игрушки в этнографическом наследии таких громадівцев: К. Шейковського, Ю. Каховського, Х. Ящуржинського, А. Свидницького, П. Чубинського, П. Кулиша, А. Канського, Н. Лысенко, Б. Познанського и других. Научный потенциал громадівцев в этом деле является весомым, ведь в этнографии они осваивали целину и подняли такой пласт, что до сих пор питает творческую мысль педагогов, историков, народоведов, этнографов, художников. Исследователи-громадівцы доказали, что игра – это своеобразный этап в формировании психики, который помогает ребенку естественно и просто входить в мир, обеспечивает социальную адаптацию. Использование их этнографо-педагогического наследия – прекрасное средство для привлечения детей и молодежи к культурным ценностям своего народа. К сожалению, в современной педагогике наблюдается недостаточная разработанность теоретических и методических аспектов использования украинской народной игры и игрушки в национальном воспитании подрастающего поколения.

Ключевые слова: *детская игра, детская игрушка, украинские Громады второй половины ХІХ – начала ХХ века, этнографическое наследие.*

Pobirchenko N.S. CHILDREN'S TOY IN THE GAME AND ETHNOGRAPHIC HERITAGE OF THE UKRAINIAN COMMUNITY OF THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURY

The article discloses the real legacy of ethnographer and educational research members of the Ukrainian community of the second half of XIX – early XX century, full of desire to spread education among the people, to arouse its national identity. The structure of these societies were mainly representatives of the national intelligentsia directed, students, schools. Opened the value of children's toys and games in the ethnographic heritage of hromadamen K. Sheykovsky, Yu. Kahovsky, H. Yaschurzinsky, A. Svidnitsky, P. Chubinsky, P. Kulish, A. Kansky, N. Lysenko, B. Poznansky and others. Hromadamen scientific potential in this case is significant, because in ethnography they mastering the virgin lands and raised such a formation that still nurtures creative thinking educators, historians, ethnographers, artists. Researchers-hromadamen proved that the game – a kind of stage in the formation of the psyche, which helps the child naturally and simply enter in the world, provides social adaptation. Using their ethnographer-pedagogical heritage – an excellent tool to attract children and young people to the cultural values of their people. Unfortunately, in modern pedagogy observed Insufficient developed theoretical and methodological aspects of the use of Ukrainian folk toys and games in the national education of the younger generation.

Key words: *child's play, toys, Ukrainian communities of the second half of XIX – early XX century, ethnographic heritage.*

Сьогодні спостерігається тенденція до активного перегляду, переосмислення й об'єктивного висвітлення історико-педагогічного процесу в Україні. Інтенсивно заповнюються «білі плями» української історії в усіх галузях суспільного життя, у тому числі освітній. Відбувається справжній ренесанс української історіографії, здійснюються широкі дослідження історико-педагогічної спрямованості, зокрема педагогічно-просвітницької діяльності різних товариств, об'єднань, рухів, що діяли в Україні. Об'єктом цих досліджень стають невідомі раніше архівні джерела, епістолярії, творча спадщина діячів освіти, культури, літератури тощо. Аксиоматичним у цьому контексті є переконання щодо необхідності докладного й усебічного вивчення історії українського просвітницького руху з метою усвідомлення сутності й сенсу цього історико-педагогічного надбання минулого та розгляду шляхів сучасного розвитку національної освіти на основі розуміння власного досвіду.

З огляду на зазначене набуває актуальності вивчення діяльності нелегальних гуртків, об'єднань, товариств другої половини XIX – початку XX століття, сповнених прагнення поширювати освіту серед народу, пробуджувати його національну самосвідомість. Ці товариства незабаром стали називатися Громадами. До їх складу входили переважно представники національно спрямованої інтелігенції, студенти, учні гімназій.

Загальному вивченню історії діяльності українських Громад присвятили свої розвідки М. Антонович, І. Богатирьова, О. Болдирев, В. Дудко, М. Палієнко, Ю. Русанов, О. Супрунюк та інші автори, які розглядали цей феномен у контексті історичної науки. Окремі аспекти діяльності Громад розкрито в узагальнюючих історико-політологічних працях Л. Вовк, Г. Касьянова, А. Катренка, Л. Корнійчук, І. Огородника, В. Онопрієнко, М. Русина, І. Світленка, А. Семергей, М. Стельмаха. Тенденції до розширення сутності історико-педагогічних надбань минулого знаходимо в роботах Л. Березівської, Н. Дічек, І. Зайченка, М. Євтуха, Н. Ничкало, Б. Ступарика, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка та інших науковців.

Однак загальна діяльність Громад середини XIX – початку XX століття, особливо просвітницька й педагогічна, не стала складовою національної культури. Величезний етнографічний, науковий і педагогічний доробок громадівців було вилучено з культурної пам'яті народу.

На сучасному етапі розвитку української культури, коли відбуваються зміни в духо-

вності народу, об'єктивний аналіз творчої спадщини українських Громад є невід'ємною складовою процесу національного відродження. Саме до цієї «зони забуття» звернено наш історико-педагогічний аналіз.

Мета статті – розкрити реальний доробок етнографічно-педагогічних досліджень членів українських Громад другої половини XIX – початку XX століття, зокрема, щодо значення дитячої гри та іграшки в етнографічній спадщині громадівців.

З 60-х років XIX століття під впливом національно-визвольних подій у Європі, а також антикріпосницької реформи 1861 року спостерігається пробудження інтелектуальних і моральних сил у всіх сферах громадсько-політичного життя Російської імперії. Цей рух охопив Київ, Одесу, Полтаву, Харків, Чернігів та інші міста, вилившись у потужну просвітницько-педагогічну діяльність української інтелігенції.

Як показує аналіз джерел, з-поміж важливих аспектів етнографічної спадщини членів українських Громад можна назвати дослідження періоду дитинства, духовних цінностей, світу й культури батьківства, дитячої гри та іграшки тощо.

З давніх-давен іграшка супроводжує дитину, вона є невід'ємним атрибутом дитячого життя. Громадівці багато уваги приділяли вивченню дитячої гри та іграшки. Вони вважали, що дитячі іграшки й ігри – це своєрідне дзеркало дитячої душі, яскравий прояв діяльності розуму дитини. Вивчення їх може дати різнобічний матеріал для історії, педагогіки та психології.

Так, О. Лазаревський, стурбовано відзначаючи, що поступово зникають старовинні іграшки (особливо глиняні), закликав робити все, щоб їх зібрати й зберегти для науки [2, с. 13]. На думку громадівців, у дитячих іграх та іграшках озивається сива давнина, виховується майбутнє покоління, у них визначаються права й обов'язки, проявляється товариський дух [10, с. 13].

Дитячі ігри та іграшки давали розуміння історії свого народу. К. Шейковський писав, що коли одне вірування замінюється іншим, вищим, то нерідко те, що було священним, переходить у дитячі ігри й забави [17, с. 2].

Упродовж усієї своєї діяльності громадівці намагалися збирати дитячі іграшки, записувати дитячі ігри. Уже в перших їхніх дослідженнях ігри та іграшки посідають чільне місце. У праці «Дни й місяці українського селянина» (1856 року) О. Маркович наводить описи значної кількості дитячих ігор, даючи власний історичний і побутовий коментар. Пізніше К. Шейковський у розвідці «Быт подолян» (1860 року) описує

ігри та характеризує світогляд українського народу. На значенні дитячих ігор як універсальної гімнастики, що гартує дух і силу, формує моральні якості (почуття обов'язку, взаємодопомоги, дружби, відчуття сили колективу), зробив акцент С. Ісаєвич у праці «Малорусские народные игры окрестностей Переяслава» (1887 року). На початку нового століття, коли стало вільніше розвивати українську мову, освіту, культуру, літературу, громадівці закликали вчителів, священиків у селах України надсилати будь-які іграшки й забавки, бачачи в них багато національного змісту та безпосередньої поетичної краси.

У 1901 році «Киевская старина» у № 7–9 надрукувала «Программу для собирания коллекций детских игрушек и материалов по детским играм и забавам», а через 10 років редакція журналу «Світло» знову звернулася до громадськості з проханням допомогти провести дослідження, «які саме іграшки найбільше подобаються дітям і які найкраще впливають на їх духовне життя» [11, с. 58]. Із цією метою редакція журналу надрукувала програму Л. Оршанського, яка може й сьогодні слугувати прикладом етнографічно-педагогічного дослідження [11, с. 58–59].

Велику кількість етнографічного матеріалу, зібраного громадівцями, не було надруковано, багато пропало, а частина зберігається в різних архівах. У рукописному відділі Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського нам вдалось відшукати архів С. Носа (Ф. 2), у якому зберігається чимала кількість ненадрукованих записів дитячих ігор. В Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського в першому фонді за № 5170, № 5171, № 5172, № 5173, № 1390, а також серед етнографічних матеріалів В. Милорадовича, О. Потебні, В. Антоновича, Б. Познанського, П. Ільницького, Я. Новицького, В. Гнилосирова, І. Манджури, П. Єфименка, В. Науменка, К. Кибальчиша, О. Русова, Б. Грінченка, Т. Рильського, О. Юркевича, Є. Синегуба, А. Свидницького та інших громадівців, зберігаються також тематичні етнографічні записи. Усі ці матеріали становлять велику цінність для дослідження світу дитинства, розуміння різних аспектів життя й розвитку дитини.

Аналізуючи розвідки громадівців, розглядатимемо поняття «гра» та «іграшки» більше разом, ніж окремо, оскільки досить часто вони тісно пов'язуються внутрішнім змістом, територією побутування, віковою приналежністю.

Зазначимо, що у своїх ранніх етнографічних розвідках громадівці не розрізняли

чітко поняття «гра» та «іграшка». У їхніх збірках, нотатках ці поняття застосовано поряд, часто вони є взаємопроникними. Таке враження, що вони ставили перед собою мету зібрати насамперед те, що стосується цієї проблеми. Проте й теоретичних обґрунтувань кожного із цих понять майже не було.

Лише на початку ХХ століття з'являються статті, що містять обґрунтування понять «гра» та «іграшка». Так, у 1911 році С. Русова публікує статтю «Про дитячі цяцьки», а наступного року В. Богданов – статтю «К изучению игрушки». Виходить збірник статей педагогів, психологів та етнографів під назвою «Игрушка. Ее история и значение»; 1913 року вийшли «Педагогические беседы» Т. Лубенця. У цих наукових працях послідовно проводиться думка, що обидва поняття – «гра» та «іграшка» – тісно пов'язані між собою, більше того, без гри немає іграшки. Проте вони різняться сферою застосування, моральним навантаженням, обсягом, змістом. Одна й та ж іграшка може бути складовою цілої низки ігор, як і для однієї й тієї ж гри може знадобитись безліч різних іграшок. Очевидно, виникнення гри стало причиною появи іграшки, і навпаки. Тому як педагогічне явище гру й іграшку можна розглядати лише в тісному взаємозв'язку.

Розглянемо *перші іграшки дитини*. У селянських дітей першими іграшками, як зазначають дослідники, були так звані брязкальця, «торохтілки». Ця примітивна забавка дуже давнього походження. Так, С. Русова вказувала, що на початку ХХ століття в Цюріхському музеї вона зустріла «торохтілку від свайного періоду», зроблену з глини, розмальовану різними фарбами [11, с. 58]. В Україні таку іграшку найчастіше робили з деяких внутрішніх органів домашніх тварин (корів, овець, свиней, гусей тощо). Так, М. Грушевський у дослідженні «Дитячі забавки та ігри усякі» зазначав, що торохтілку роблять для малих дітей із гусячої горлянки. За формою це довга дудочка (хрящ), з одного краю тонша, а з іншого – товща. Туди вкидали декілька сухих горошин, потім згинали в бублик; з'єднавши краї, висушували десь на комині – і «торохтілка» готова.

Такі іграшки пізніші дослідники називали «випадковими», маючи на увазі, що вони, не будучи спеціальними іграшками, вживались дітьми для ігор і забави [1, с. 222]. Близькість до природи, повне єднання з нею створювали умови, за яких для виготовлення іграшок використовувались природні матеріали, добре відомі дітям.

Так, в етнографічних матеріалах В. Ястребова, зібраних у Херсонській губернії, зустрічаємо згадку про іграшки з кульбаби,

шипшини, кураю тощо. Стебло кульбаби ділять на чотири стрічечки і з протилежного боку дмухають, у результаті чого стрічки загинаються у вигляді ріжків. З ягід шипшини дівчатка роблять намисто, з кураю – волокуші, які катають один одному [18, с. 87]. З очерету роблять іграшку «хрест». Зробивши хрест, діти носять його в руках, доки не розпадеться, ставлять десь, як «хатки» роблять, «пічки» копають або «церкву» із землі ліплять. З хмизу, лози часом роблять хрест, носять перед собою, коли йдуть десь гуртом. Іноді називають його «короговою». Таким саморобним іграшкам громадівці, які були будителями духа народного, надавали великого значення, вважаючи, що вони «не дають заснути духовним силам дитини». Виготовляючи самостійно такі іграшки, діти розвиваються й ростуть. Це має значення для творення майбутньої людської особистості. Адже в творчості, спрямованій хоча б на іграшки, посилюється процес асиміляції потрібного для душі та відторгнення непотрібного, організуються майбутні форми ставлення дитини до світу.

Відомо, що селянські діти люблять гратися на вулиці, у полі, лісі тощо. Т. Лубенець називав вулицю своєрідним дитячим клубом, оскільки під руками в дітей багатющий матеріал для гри, фантазії й творчості [6, с. 70].

Життя дітей значно ближче до природи, ніж життя дорослих, думки й почуття яких занадто сильно залежать від суспільних відносин. Натомість діти з радістю вітають перший дощ навесні, першу ластівку, квітку, мурашку, при цьому криком, жвавим гомоном, піснями висловлюють радість (саме так діялось у давнину). Низку дитячих ігор, пов'язаних із соціалізуючою функцією природи, зібрав П. Куліш. Вони увійшли до «Трудов етнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом» П. Чубинського. Наприклад, під час дощу діти вибігають, пританцьовуючи, і співають:

«Не йди, не йди дощику,
Дам тобі борщику
У глиняним горщику,
Поставлю на дуба.
Дуб повалився,
Горщик розбився,
Дощик полився» [15, с. 44].

Коли похмуро надворі, а дітям хочеться гуляти, вони вибігають із хати й гукають:

«Сонечко, сонечко!
Одчини, Боже, віконечко,
Я тобі дам колочок і гвіздочок
І три куколучки» [15, с. 44–45].

У П. Чубинського є таке спостереження: розривши мурашник, діти, споглядаючи метушню комах, наче пригадують (історична пам'ять) тривогу в селі в чеканні набігу татар та примовляють: «Комашки, комашки, ховайте подушки, татари ідуть і вас поберуть» [15, с. 45]. За допомогою таких ігор діти пізнають навколишній світ і намагаються відповідно діяти в ньому. Т. Лубенець зазначав: «Дитина граючись – живе і живучи – грається» [6, с. 65].

В етнографічних працях громадівців знаходимо низку дитячих ігор, пов'язаних із рухливістю, із цією найнеобхіднішою потребою дитячого організму. Щоб зрозуміти спонукальну причину до цих рухів, варто пригадати ту обставину, що чим молодшим є організм, тим сильнішою є його пластична діяльність, яка у свою чергу потребує найбільш частих і сильних рухів [9, с. 20].

Ще перебуваючи в колісці, дитина навіть несвідомо рухає без кінця ручками, ніжками, а потім, навчившись ними управляти, перебуває більше в русі, ніж спокої. Народ своєю мудрою педагогікою створив низку ігор («Ладки», «Сороки», «Ласочка», «Зайчику», «Печу, печу хлібчик»), які слугують для фізичного розвитку дитини, розвитку й зміцнення її «почуття самосвідомості», а також тренування для відтворення вражень. Дитяча гра – це підсвідома підготовча робота, яка нерідко потребує зусиль і загартування. Навички й гарт, здобуті в грі, у забавках, у радості, стають у нагоді в практичному житті.

Професор І. Сікорський особливо цінував рухливі дитячі ігри, підкреслюючи, наскільки важливо тренувати в дитині репродукцію вражень. Доросла людина може чітко та ясно відтворити подумки будь-яке враження, пережите раніше. Дитині цей процес стає доступним нескоро. Обличчя матері, яке маля впізнає на 4–5 місяці, усміхається йому; проте це обличчя зникає з його свідомості, як тільки дитина перестає його бачити. Лише із часом дитяча пам'ять починає утримувати враження, проте тільки за умови постійного повторення цих вражень. Без цього дитина назавжди забуває те, що бачила й чула. Відомо ж, що дитина, яка втрачає слух, неминуче забуває й мову, тобто стає німою, оскільки слова не освіжаються в пам'яті, коли вона їх не чує. Однак дорослі, ставши глухими, мову не забувають. Це показує, що відтворення вражень тісно пов'язане із частотою їх повторного сприйняття. Багато ігор розраховані саме на те, щоб розвивати в дитини процес відтворення, постійно підтримувати іскру думки [13, с. 35].

Тому український народ у вихованні дитини ще з коліски використовував різні пе-

стушки, примовки тощо, які мають виховне значення як у фізичному (розвиток ручок, ніжок, кисті, долонь, пальчиків), так і духовному (привчання до кмітливості, спритності) плані. П. Чубинський записав немало різних таких пестушок: «Ладки», «Ласочка», «Печу, печу хлібчик», «Зайчику-зайчику» [15, с. 32–34].

М'яч для дітей завжди був улюбленою іграшкою. У часи етнографічних досліджень громадівців селянські діти гралися саморобним м'ячем. Як зазначав Т. Лубенець, цей м'яч досконаліший, ніж той, що продається. Селянські діти підмічали, коли починає линяти худоба, збирали клапті вовни. Змочуючи їх слиною, скочували міцні чималі м'ячі – свою ідеальну іграшку [6, с. 72]. Подібну технологію виготовлення м'яча описує С. Ісаєвич у дослідженні, проведеному в Переяславському повіті. Там м'яч робили з бичачої шерсті, збираючи її навесні [4, с. 457].

У багатьох громадівців зустрічаємо опис ігор із м'ячем. Вони сприяють не лише зміцненню тіла, м'язів, розвитку окоміра, а й вихованню почуття дружби, спільності, підтримки тощо. Оскільки гра в м'яча – улюблена для селянських дітей, було багато її варіантів. У розвідках громадівців знаходимо чи не найбільше саме таких ігор. Так, П. Понятенко в с. Маяки Херсонської губернії записав гру з м'ячем під назвою «Мета», у яку діти дуже любили грати [8, с. 404]. У П. Чубинського із цієї серії ігор записано гру під назвою «Гилка», досить розповсюджену в усій Україні [15, с. 44–45]. Подібну забаву описує Ф. Коломийченко на Чернігівщині, проте трохи в іншому варіанті [5, с. 129–130]. У Переяславському повіті С. Ісаєвич записав декілька варіантів цієї гри: «Гилка проста», «Гилка складна», «Гилка маткова» [4, с. 458–460]. Варіанти подібної гри записано й П. Івановим під назвою «Матка» [3, с. 28–29].

В ігри з м'ячем діти й молодь грають у вільний від роботи час, а найчастіше – у свята. Так, А. Свидницький записав, що грають у м'яча, наприклад, на Великдень. Не вважаються великодніми, проте тоді в них часто грають, ігри, які не потребують багато місця: у «Коня», «Кашки», у «Серединку» або ще в «Тарапати». Ця гра має 12 частин (колін). За бажанням гравців грають і в шість колін, однак можуть і потроїти, і пошестерити їх кількість. Також існує гра під назвою «Стінка» та деякі інші [12, с. 36].

Таке різноманіття назв ігор із м'ячем свідчить про їх досить широке розповсюдження. Є. Покровський писав, що оскільки ці ігри зустрічаються майже в усіх історичних народів, то вони є однією з найдавні-

ших, найрозповсюдженіших і найкращих дитячих забав [9, с. 237].

Серед селянських дітей також були розповсюджені ігри з палицями. Палиця в дитячих руках уміть перетворювалась на коня, і хлоп'як верхи готовий був мчати хоч півдня, хоч день усією вулицею та цілим світом. Дивовижний кінь летів, і підганяв його найміцніший батіжок – дитяча фантазія. Через деякий час палиця вже перетворювалась на рушницю (якщо дитині доводилось десь бачити справжню зброю). Коли ж до рук потрапляв мотузок, то з'являлась нова іграшка – батіг. Для дитини досить мати сам батіг, а решту – коня й воза – з успіхом домалює фантазія. Хлопчик сідає на першу-ліпшу колоду, запрошує пасажирів на свою імпровізовану підводу та починає з азартом поганяти вигадану пару баских коней. Коні мчать, підвода гуркотить колесами, з-під них летить курява, кучер цвяхає батогом, кричить: «З дороги!» – ось вам гра в житті, ось вам життя в грі. А якщо потрапить хлопчикові до рук справжній батьківський батіг, та при цьому вдасться вилізти на справжню підводу – дитячому захвату немає меж. І скільки при цьому проявляється дитячої спостережливості: хлопчик копіює найменші рухи батька, коли той запрягає коня, він жене свій уявний екіпаж, ніби дорослий, погукує на коней, поганяючи їх із жестами й манерами дорослих [6, с. 71–72].

У своїх етнографічних матеріалах П. Іванов записав гру з палкою під назвою «Свинка». Походження назви, на думку Є. Покровського, пов'язується з тим, що дерев'яні цурки, у які граються діти, трохи схожі на поросят. У Чернігівській губернії подекуди гру цю називають «поросятами», а в ході гри свинками називають дерев'янки, якими забавляються [9, с. 314]. У П. Іванова записані чотири види гри в «Свинки»: «Солодючка», «Загонючка», «Гиля» і «Лук» [3, с. 13–16].

У дитячих іграх знаходило відображення все складне й неоднозначне в житті дорослих. Так, П. Іванов окремо виділяє ігри з ножиком («Рай з пеклом», «Жабка», «Киця» «Різки», «Місяць»), а також ігри з паличками, дощечками, кісточками, камінчиками («Рай», «Пиж», «Сорока», «Козачки», «Смішки», «Креймашки» («Креймухи»), «Ладишкі» («лодижки», «Бабки», «Сашки») тощо) [3, с. 34–40].

Дещо окремо можна назвати ігри, у які діти граються в дні певних свят. Наприклад, у П. Чубинського описано ігри «Котючка», «Навбитки» [15, с. 43–44], у П. Іванова – «Крашанки» (фарбовані яйця) [3, с. 41]. У ці ігри діти граються лише в перші три

дні Великодня та на Проводи. До великодніх ігор А. Свидницький відносить «В прося», «В дзвона», «В баштана», «В німця» та «В жмурки» [12, с. 37]. Звичайно, великодніми ці ігри можна назвати умовно, оскільки діти граються в них також в інші дні. Як бачимо, іграшки та ігри супроводжують дітей із перших днів їх життя. Вивчення й аналіз цих занять допомагали громадівцям краще зрозуміти історію та культуру рідного народу, переконались у тому, що він жодним чином не є відсталим порівняно з іншими народами, що низький рівень його освіченості – результат соціально-економічних умов, у які його поставлено.

Далі проаналізуємо *дитячі й молодіжні розваги*. Багато уваги етнографи-дослідники приділили таким дитячим і молодіжним розвагам, як гаївки, веснянки, хороводи з піснями тощо. Описи цих розваг зустрічаємо в К. Шейковського, Ю. Каховського, Х. Ящуржинського, А. Свидницького, П. Чубинського, П. Куліша, О. Кониського, М. Лисенка, Б. Познанського, П. Чугуєвця та інших авторів.

У своїй праці «Быт подолян» К. Шейковський, розкривши історію хороводу й гаївок як зовнішню обрядову сторону світогляду народу, поставив собі за мету показати відмінності українських гаївок від хороводів російських, укласти відомі гаївки, порівняти, показати їх значення [16, с. 5]. Порівнявши конкретні приклади, автор доводить, що українські хороводи відзначаються більшим естетичним тактом, ніж російські. У них немає фривольних ігор типу «гуляй-гуляй», що розігруються на свята в Росії, коли п'яні чоловіки беруться «вчити» жінок. У великоруські хороводи допускають кого завгодно, тому вони, порівняно з українськими веснянками, більш драматичні. Подільські гаївки мають особливий дух також завдяки поетичності їх місця й часу. Співають їх на Великдень, біля церкви, на вигоні. Відомі вони, крім Поділля, також у Київській і Волинській губерніях [16, с. 7–8]. Наприклад, у Кам'янці-Подільському їх гуляють лише в перший день Великодня. У селах гуляють 3–4 дні, подекуди й весь тиждень. У Кам'янці-Подільському деякі гаївки співають також польською мовою (наприклад, «Zeiman»). Проте це не оригінальні співи, а прості кальки з української. Далі автор піддає порівняльному аналізу групування гаївок за М. Максимовичем, який розділяв їх на кругові («Мак-сіять», «Перепілка», «Король тощо»), ключові («Галка», «Чечітка», «Горобей») і різновид – два ключі в танку (наприклад, «Просо сіяти») [16, с. 9].

Під час групування гаївок К. Шейковський застосовує принцип систематизу-

вання за змістом, враховуючи також форму. Дослідник описує гаївки «Роман-зілля», «Огірочки», «Горошок», «Мак», «Яворики», «Заїнок», «Горопчик», «Шум», «Кострубонько», «Володар», «Чи диво», «Кому воля», «Пріс», «Хельман» тощо. Кожну гаївку він описує, дає їй відповідну характеристику [16, с. 9].

З критикою положень згаданої праці К. Шейковського виступив А. Свидницький. У розвідці «Великдень у Подолян» він зазначав, що в описанні гаївок К. Шейковського мало чи зовсім не висвітлено обрядову сторону. Наприклад, про «Кривий танець» К. Шейковський повідомляв лаконічно: популярна одноключова гаївка, увійшла в прислів'я. Тим часом за оригінальністю «кривий танець» вартий детального опису. Лише в ньому є «городок», і гравці – дівчата – позначають його трьома каменями чи кілочками. Якщо з'єднати їх лініями, то вийде тупий кут. Довжина сторони його залежить від числа гравців. Вони беруться за руки, складаючи ключ, ходять біля «городка», приспівуючи: «В кривого танця <...>».

Не згоден А. Свидницький і з тим, що К. Шейковський відносить гаївки до епохи «боготворення лісів і гаїв» та «бачить у них слід «некромантичного» культу». Вважати доказом некромантизму в гаївках те, що «відправляють їх на цвинтарі», – не серйозно, як вважав письменник [12, с. 40–41]. І далі в праці, що також містить етнографічне вивчення українського життя, А. Свидницький ретельно аналізує матеріал К. Шейковського, багато додаючи нового, свіжого, цікавого. Він доповнив труд свого земляка, до того ж у чудовому викладі. У заслугу К. Шейковському ми можемо поставити ще й те, що його «Быт подолян» викликав появу в літературі розвідки А. Свидницького. Це були чи не найперші спроби наукового аналізу етнографічних досліджень в Україні за порівняльним принципом. Обидві праці цікаві та збагачують одна одну. Вони ще чекають свого дослідника-спеціаліста, який зможе оцінити внесок згаданих двох непересічних особистостей в етнографічну науку України.

Ми зробили далеко не повний огляд тих ігор, які зібрали етнографи-громадівці. Проте таке завдання й не ставилось. Головне для нас – привернути увагу дослідників, педагогів, психологів, етнографів, народознавців до невичерпної скарбниці етнографічних досліджень українських громадівців.

Зберігаючи історичну пам'ять народу, ці ігри були для громадівців джерелом інформації про звичаї й обряди, розкривали рівень розвиненості взаємин різних поколінь,

ставлення до праці, до навколишнього середовища. Завдяки своїй змістовій наповненості вони були важливим засобом виховання дітей і молоді.

Науковий доробок громадівців у цій справі є вагомим, адже в етнографії вони освоювали цілину та підняли такий пласт, що донині живить творчу думку педагогів, істориків, народознавців, етнографів, митців.

Вивчаючи світ дитинства, насамперед сільського, громадівці багато зробили в дослідженні народної іграшки та гри. У їх творчому доробку – декілька класифікацій дитячих ігор: за походженням, за використанням іграшок, за темами. Цікавими є їх спроби класифікації дитячих співанок. Дослідники-громадівці довели, що гра – це своєрідний етап у формуванні психіки, що допомагає дитині природно й просто входити у світ, забезпечує соціальну адаптацію. Використовуючи їхні етнографічно-педагогічні надбання, маємо чудовий засіб для залучення дітей і молоді до культурних цінностей свого народу. На жаль, у сучасній педагогіці спостерігається недостатня розробленість теоретичних та методичних аспектів використання української народної гри й іграшки в національному вихованні підростаючого покоління.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богданов В. К изучению игрушки. Программные заметки / В. Богданов // Этнографическое обозрение. – 1912. – № 1–2. – С. 222–229.
2. Доманицький В. Начерк української граматики / В. Доманицький // Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. 95. – № 32. – Арк. 1–10.
3. Иванов П. Игры крестьянских детей в Купянском уезде / П. Иванов. – Х., 1889. – 87 с.
4. Исаевич С. Малорусские народные игры окрестностей Переяслава / С. Исаевич // Киевская старина. – 1887. – № 5–7. – С. 441–486.
5. Коломийченко Ф. Сільські забави в Чернігівщині / Ф. Коломийченко // Матеріали до української етнології. – Львів, 1918. – Т. 18. – С. 123–141.
6. Лубенец Т. Педагогические беседы / Т. Лубенец. – СПб., 1913. – 578 с.
7. Грушевський М. Дитячі забавки та ігри усякі. Зібрані по Чигиринщині Київської губернії / М. Грушевський // Киевская старина. – 1904. – № 7–9. – С. 51–105.
8. Понятенко П. Некоторые детские игры в Маяках Херсонской губернии / П. Понятенко // Киевская старина. – 1902. – № 7. – С. 401–407.
9. Покровский Е. Детские игры, преимущественно русские (в связи с историей, этнографией, педагогией и гигиеной) / Е. Покровский. – М. : Тип. А.А. Карцева, 1887. – 368 с.
10. Программа для собирания коллекций детских игрушек и материалов по детским играм и забавам // Киевская старина. – 1901. – № 7. – С. 13–19.
11. Русова С. Про дитячі цацьки / С. Русова // Світло. – 1911. – № 9. – С. 56–60.
12. Свидницький А. Великдень у подолян / А. Свидницький // Основа. – 1861. – № 11–12. – С. 26–71.
13. Сикорский И. Воспитание в возрасте первого детства / И. Сикорский. – СПб., 1908. – 325 с.
14. Сухомлинська О. Історико-педагогічне дослідження та його околиці / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2005. – № 4. – С. 43–47.
15. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом : в 7 т. / П. Чубинский. – СПб., 1877– . – Т. 4. – 1877. – 716 с.
16. Шейковский К. Быт подолян / К. Шейковский. – К., 1859. – 55 с.
17. Шейковский К. Опыт южнорусского словаря / К. Шейковский. – К. : Тип. И. и А. Давиденко, 1861. – 224 с.
18. Ястребов В. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветском и Александрійском уездах Херсонской губернии / В. Ястребов. – О., 1894. – 202 с.